

CSETRI LAJOS

Számvetés Kazinczyról

Az augusztus 23-án másfél évszázados halott szokatlanul szívósan él az utókor nemzedékeinek rokon- és ellenszenvében; pedig, író létére, szépirodalmi műveiben nem hagyott maga után örökérvényű emlékjelet. Ha pedig egy író nem alkotásainak esztétikai értékében él tovább, vagyis műveiben lényegében megragad a szűkebb értelemben vett kora érvényességének szintjén, a történeti érték kissé lenézett kategóriájához tartozva másfél évszázad távlatából jelentőségében megsápad, csak az irodalomtörténész szakemberek számára jelent számon tartandó értéket. S ennek szükségyszerűsége még csak nő egy olyan korszakban, mely a hagyományos irodalomtörténetes szemléletmóddal szemben elsősorban az esztétikai érvényességet hangsúlyozza, nem utolsósorban az utóbbi évtizedek műközpontú irodalomelméleti és esztétikai irányzatainak hatása alatt. Ez a hullám ma már elérte középfokú oktató-sunkat is; az új gimnáziumi tanterv alapján készült tankönyv már épp hogy megemlíti Kazinczy nevét s munkásságát részletesebben már nem az irodalmi, hanem a nyelvtanórákon fogják tárgyalni mai diákjaink, stilisztikátörténetet formáló jelenségként. Nem is jogtalanul; mégis furcsa egy olyan alak kimaradása a nemzet irodalmi tudatából, aki éppen irodalmárainak körében képes még ma is szenvedélyeket kiváltani egykori működésével. Az utóbbi évtizedek elejtett írói megjegyzéseiből úgy tűnik ugyanis, hogy Németh László Kazinczy-ellenes magatartása egyre szélesebb körben hat; de a Kazinczy-kultusz megváltozásának, gyöngülésének jeleit az 1980-as októberi pesti ülészak előadásai is jelezték. Ez előadások ugyanis Kazinczy jelentőségét személyi kapcsolatainak rendszerében tárgyalták (az Irodalomtörténet 1981/3. számában jelennek meg), s érdekes hangsúlyeltolódással igyekeztek a Kazinczy-kultusz időszakainak beállításával szemben realisabb képet rajzolni a szépirodalmi mester kortársairól, ellenfeleiről is, akiknek a „rehabilitálását” hiába kísérelte meg többször is a másfél évszázad folyamán egy-egy irodalomtörténész vagy író; a kultusz szívós továbbélése e kísérleteket csírájában fojtotta meg. Talán most, amikor már történész oldalról is — igaz, hogy gyökeresen más indítékkal — felhangzott az óvás Kazinczy jelentőségének és pozitív szerepének túlértékelése ellen (Kosáry Domokos Napoleon és Magyarország című tanulmányában), megnyílik az útja a realis Kazinczy-értékelésnek, mely mentes mind az igenlő, mind a tagadó elfogultságoktól.

Élete is regényes érdekességű; s nemcsak az a fele, melyről emlékiratai vallanak, hanem a másik fele is. Erdélyi János mereven kettéosztotta Kazinczy pályáját a fogása előtti és utáni pályaszakaszra; az előbit helyeselte, az utóbbit élesen megbélyegezte. S ha sok minden vitathatóvá is teszi ezt a cezúrát, sok igazság is van benne. Az egész pályára jellemző literátori szenvedély mellett is felsorolható legalább ugyanolyan jelentőségű közös motívumok sorában említhető a nyugatosság, a fejlett európai irodalmakra való tájékozódás és az antik mintairodalmaknak már az iskolában magába szívott tisztelete; a fordítás szenvedélye, a felvilágosult gondolkodás,

a vallási türelem (nagyapja katolikus vallású, de kálvinista erkölcsű házában, Érszemlyénben született és élt 7 éves koráig a partiumi magyarság légkörében, Ady későbbi pátriája közelében) saját kálvinista egyházához való hűség és a katolicizmus iránti tisztelet együttesében stb.

De alapvető különbségek is észrevehetőek: irodalmi rokonszenvei ugyan fokozatosan kialakulnak, kezdeti franciásságát, Voltaire- és Rousseau-imádatát lassan németes, rokokó és szentimentális tájékozódás váltja föl, de 1794 előtti irodalmárkodásában még sok van a virágról virágra szálló pillangó lepkeségéből: sokféle virágból gyűjti mézét. S magánélete vitelében is sok hasonló mozzanatot találhatunk: Kassa „szalonjaiban” csapong ide-oda a szép és okos nők között, egyszerre többre szerelmesen és választásra képtelenül, mint azt Szauder József nagyon szépen megírta. A kassai „érzelmek iskolája” című tanulmányában. 35 éves, amikor elfogják s még „agglegény”, pedig már három éve megfosztották az életét kitöltő hivatali tevékenységtől, 42 évesen szabadul és 45 évesen nősül. S ahogy a fogsága előtt sokszínű Kazinczy nagyon is egyoldalúan eltökélt irodalmi és életprogrammal jön ki börtönéből, veti bele magát a fordításba, szervezésbe és alkotásba s áldozza látszólag egész életét az irodalomnak és nemzetének, ugyanazzal az eltökéltséggel és termékenységével lesz családteremtő patriárka; nála évtizedekkel fiatalabb gróflány feleségével 8 gyermeket „hoz össze”. Irodalom és élet gyermekei elnevezésénél is egybeolvad: mindjárt első lányát a rajongva szeretett Goethe-mű hősnőjéről Iphigeniának kereszteli, s amikor egyéves korában meghal a gyerek, babonától mentes felvilágosultságának és Goethe-rajongásának kifejezéséül 1817-ben, hatodik született gyermekének ismét ezt a nevet adja. S már hatvanas éveinek „termékeként” születik meg nyolcadik, egyben utolsó gyermeke 1820-ban, Lajos, a szabadságharc mártír tábornoka.

Ez a szívós, a 2387 börtönnap által meg nem tört életerő, mely magán- és közéleti tevékenységét egyaránt jellemzi, párosulva tehetségével s már a fogság előtt megszerzett nevével, teszi őt a XIX. század első két évtizedének irodalmi vezérégyéniségévé, akinek személyisége annyira rányomja bélyegét a magyar irodalmi nyelvújítás két évtizedére, hogy nem véletlenül nevezték már ezt az időszakot róla Kazinczy-kornak is.

Hogy melyek voltak a vezérség előfeltételei? Objektívek és szubjektívek egyaránt megemlítendőek. Az objektívek között elsőként a magyar szellem nagy kitárlási korszaka, a magyar felvilágosodás első korszaka. Hagyományosan a Bessenyei föléptétől a Martinovics-féle mozgalom elfojtásáig eltelt csaknem negyedszázadot nevezik így. A múlt századi magyar irodalomtörténetírás a franciások, deákosok és magyarosok irodalmi iskoláinak hármasságában igyekezett ábrázolni e korszakot folyamatait. Mai történet- és irodalomtörténettudományunk, bár a hagyományos korkép igazségeleit továbbra is hordozza, sőt szükség esetén a korábbi szűkkeblű felfogás bírálataival szemben bizonyos elemeiben rehabilitálja, mégis jóval bonyolultabb képletekben próbálja e folyamat ábrázolását pontosabbá tenni. S ennek fontos elemei a szociológiai és művelődéstörténeti elemzés, valamint az összehasonlító történet- és irodalomtörténetkutatás eredményeinek alkalmazása.

Különböző történeti okok következtében, melyek között csak másodrendű szerepe van az állandósult török veszélynek, Kelet- és Kelet-Közép-Európa népeinek fejlődése a XV. század végétől kezdve megrekedt, s a második jobbágyság kialakult rendszerében stagnált a XVIII. század közepe tájáig. Az ekkor s nem utolsósorban a felvilágosult abszolutisztikus törekvések jegyében meginduló felzárkózási kísérletek nálunk és a környező népeknél a felvilágosodás (tehát a polgárosodás fejlődése) és a nemzeti megújulás dialektikusan összetartozó, időnként egymást gátló, máskor kölcsönösen előmozdító elemeinek sajátos viszonyát alakították ki. Ennek megfelelően a múlt század romantikus történetfelfogása ebben elsősorban a nemzeti megújulás elemét hangsúlyozta, de van olyan szomszéd nép, mely szocialista építésének jelen fokán is ehhez a hagyományhoz ragaszkodik irodalomtörténetírásában. Nálunk a romantikus irodalomtörténetírás s a nyomán kialakult nacionalista iro-

dalmi szemlélet Bessenyeieik fellépésében is a nemzeti mozzanatot hangsúlyozta elsősorban, s ennek bírálataként a felszabadulás utáni marxista irodalomtörténet-írásunk elsősorban a felvilágosodás összetevőjét emelte ki. Újabbán a kettő összetartozását inkább hangsúlyozzuk, de relatív önállóságukra is figyelünk. Így nemcsak a szociológiai és művelődéstörténeti szempontok előtérbe nyomulása járult hozzá a személyiség romantikusan megnövelt szerepének csökkentéséhez; a történészek számára elég evidens, hogy a felvilágosult abszolutisztikus törekvések és a rendi alkotmányvédő reakció első összecsapása utánra, az 1764-es országgyűlés utáni évekre tege a magyarországi felvilágosodás kezdeteit, az összképben igen erősen számolva a Habsburg központi hatalom támogatta jelenségekkel. Amikor azonban a történelkek periodizációját követve újabbán irodalomtörténészeink is Bessenyei föllépte előttre, a hatvanas évek közepe tájára viszik vissza irodalmi felvilágosodásunk kezdeteit, abban szükségképpen erősebben kell hangsúlyozniok a nemzeti nyelvi mozzanat, a nemzeti megújulás mozzanatának jelentőségét; Bod Péter ebben az összefüggésben gyakran emlegetett Magyar Athénását ugyanis elsősorban ez a mozzanat emelheti korszakhatárképző jelenséggé, speciálisan felvilágosult tartalmi aligha.

Bessenyeieik felléptének a jelentősége az lesz, hogy a nemzeti megújulás törekvéseit összekapcsolják az európai felvilágosodás meghonosítandó eszméivel, s így a felvilágosult abszolutizmusnak a társadalmi haladást előmozdító, de a nemzeti létet nem kis mértékben veszélyeztető, valamint a rendi alkotmányvédésnek a nemzeti létet védő, de a nemzet társadalmi haladását gátló szélsőségei között létrehozza a felvilágosult rendiség egyelőre nagyon szűk elitjét, amely csak Bécsben élve képes fölemelkedni az európai magyarság kilátópontjára, belátni, hogy a mozdulatlanág nem mentheti meg a nemzetet, de éppen Bécsben léte miatt kevéssé tud hatni a magyar nemesség széles rétegeire. Bessenyeit Mária Terézia felvilágosult oktatáspolitikájának támogatása összeütközésbe kergeti a protestáns rendekkel s felfogása radikalizálódik röpirataiban a magyar maradisággal szemben. Megfojtani a felvilágosult rendiség eme korán jött első hullámát mégsem a maradiság fogja, hanem a császárnő halála után uralomra jutott jozefinizmus korszaka, mely a nemesi „demokrácia” montesquieu-i elveivel szemben a felvilágosodást az abszolutizmus számára sajátítja ki, s Bessenyeit kiszorítja Bécsből, nemesi testőríró barátait pedig elhallgattatja.

Bessenyei nemzedékét hívták hagyományosan „franciás”-nak, s joggal; eszméinek és formáinak mintája egyaránt a felvilágosodás századának francia irodalma volt. De azért, mert Bécs maga vált franciássá; míg Mária Terézia uralkodásának első két évtizede még a bécsi udvarban is az olaszos-spanyolos későbarokk és rokokó kultúrát uralta, addig a hatvanas években a franciás tájékozódás kiszorította az előbbieket. De hogy a hetvenes évek elején Bessenyei már a magyar nemzeti nyelvű irodalom felvilágosult megújításának programjával léphetett fel, annak kiváltói között ott lehetett a bécsi német kultúra megerősödése, a József német-római császári udvara által támogatott beáramlása a német felvilágosodás fellendülő irodalmiságának, Gottsched, majd Klopstock hatásának. Ha a velünk egy birodalomban élő németek bennünket fenyegető kulturális fellendülése lehetséges, a miénk miért ne volna az? Ma már elég tisztázottnak tekinthető, hogy másik irodalmi iskolánk, a deákos is mit köszönhet ugyanennek a német fellendülésnek; Magyarországon évszázadok óta volt magasrendű újlatin költészet, legnagyobb virágzását épp a XVIII. században érte el, de a század hatvanas, hetvenes éveig senkinek se jutott eszébe (néhány korábbi kivételtől eltekintve), hogy nemzeti nyelvű klasszikus formájú verseket írjon; csak Klopstock évtizedének, az 1740-es évek német költészetének horatiánus formai kísérletei váltották ki első deákosainkból a nemzeti versengés szellemét s honosították meg (hála nyelvünk hangsúlyos és egyben időmértékes voltának) az antikos verselést teljes sikerrel irodalmunkban. Ez azonban szociológiai és eszmetörténeti váltást is jelent irodalmunkban: míg Bessenyei nemzedéke a nemzeti rendi felvilágosodás képviselője volt s igazi újdonságát irodalmi tevékenységé-

ben is elsősorban a hordozott eszme jelentette, s nem annyira a szintén nem érdektelen, francia mintájú formai újítás, addig ez a nemzedék, többnyire papköltők nemzedéke, a felvilágosult abszolutizmus egyházellenes intézkedéseinek áldozataként könnyen sodródik a rendi ellenállás táborába (a három deákos közül kettő ex-jezsuita s létalapját rendíti meg a rend feloszlata a hetvenes évek első felében, II. József pedig további szerzetesrendek feloszlataival szaporítja a hasonló helyzetű értelmiségiek számát), ugyanakkor azonban, ha nagyon is régi minták alapján, nagy lépéssel segíti elő egyhangú magas-költészetünk formai gazdagodását, civilizálódását.

De a német antikizálás serkentő hatása mellett a modern német és francia irodalom formái közvetlenebbül is befolyásolják fejlődésünket: lírában a Ráday Gedeon által meghonosított s ezért a korban Ráday-nemnek nevezett rímes-időmértékes nyugat-európai forma, más műnemekben a prózai epika népszerűsödő formája, a regény, s nemzeti nyelvű színpad híján is Bessenyei életművében a dráma. Amikor Kazinczy bekapcsolódik az irodalmi életbe, a nyolcvanas évek második felében, a német irodalom már nemcsak példa, az európai szintre emelkedés legfrissebb s hozzánk földrajzilag és szellemtörténetileg legközelebb eső példája, hanem az egyre inkább klasszikus érték szintjére emelkedés folytán minta is, a közvetlen utánzás tárgya. Kazinczyt eszmeileg befolyásolta a francia felvilágosodás néhány nagy alakja, de művészetének példája kezdettől a német irodalom, részben közvetlenül, a felvidéki protestánsok évszázados hagyományaihoz kapcsolódóan, részben Bécs jozefinus szellemben megújuló német nyelvű irodalmának hatása alatt. Gessner idilljeit a magyar irodalom stílusát megújító hatású lírai prózában fordítja s nagy hatással német szentimentális regényt adaptál Bácsmegeyijében; lírájában Klopstock és a Hainbund költőit fordítja és utánozza eredeti kísérleteiben. A jozefinizmus bukása után fellendülő nemzeti mozgalom által létrehozott színház számára pedig drámák sorát fordítja, szintén többnyire német mintára.

Németes elfogultságait régóta ismeri szakirodalmunk; Riedl 1878-as tanulmánya óta nem sokat változott a véleményünk ezen a téren. Még a németes jambusdallamokat meghonosító és a hagyományos magyar verselést nála is radikálisabban elítélő Verseghynek is több a köze a francia felvilágosodás irodalmához, nem beszélve az egyébként szintén erősen németes tájékozódású Batsányiról. De ennek politikai és életvitelbeli alapjai is vannak; Kazinczy, ellentétben a nyolcvanas évek magyar írói nemzedékeinek túlnyomó többségével, nem a rendi ellenállás, de nem is a rendi felvilágosodás táborához tartozik (ahova pedig Batsányi tartozott; innét indul ellentétük), hanem elvű jozefinus, lelkes tanügyi tisztviselő, aki a német nyelv és irodalom melletti pozitív elfogultságában még attól sem fél, hogy az évszázados latin nyelv helyett II. József 1785-ben a németet tette nálunk is hivatalos nyelvvé. Közös iskolák sorát teremtő tevékenysége miatt nemcsak a katolikus egyházzal ütközik össze, a nemzeti ellenállás ekkori egyik fő bástyájával, hanem saját kálvinista egyházával, és későbbi nagy ellenfelével, Debrecennel való összecsapása is ebből az időből származik. Célja: a nagy és modern európai kultúrák és irodalmak eredményeinek átültetése a magyar földbe; a magyarságot és az európaiságot elválaszthatatlanul összekapcsolja, a magyarság megújítását csak az Európához való felzárkózás türelmetlen sürgetése útján tudja elképzelni. Ez a szellemében is magyar jozefinus, vagyis a racionalizmus erőszakos programjával újítani akaró ember mégsem volt süket és érzéketlen a hagyománnyal és a nemzetiséggel szemben: 1789-es, Pálóczi Horváth Ádámhoz írott episztolájában bámulatra méltó archaizáló készséggel helyez el egy dalbetétet, egy fiktív egykori kereszties vitéz románcát, 1790-ben tagja a Szent Korona hazatérése tiszteletére Pestre küldött Zemlén megyei nemesi bandériumnak s lelkes levelet küld Görög és Kerekes Bécsben megjelenő s a rendi felvilágosodás táborához húzó lapjának, a Hazai és más nevezetes történeteknek. E levél egyik kitétele már Görögéknek is sok, nem merik közzétenni, erre Kazinczy a teljes levelet közli saját kassai folyóiratában, a szabadkőműves nevével elnevezett Orpheusban: „... az Idegen vagy Magyarára lesz köztünk, vagy éhvel hal-el...” S a magyar nyelv

költészetre alkalmas voltát is örömmel hangsúlyozza Gessner Idylliuminak előszavában. Nem a magyar érzés és büszkeség hiányzott tehát Kazinczyból, csak a magyarság eszményét annyira azonosította az európai magyarságával, a klasszikus antikvitás példáján felnőtt európai kultúra és civilizáció részének fogva fel a magyarságot, hogy nyelvének és a benne is kifejeződő szellemi specifikumának megértésére volt eléggé érzéketlen. S ezért kellett szükségszerűen politikailag is összeütköznie nemcsak a hagyományvédő reakciókkal, de a nemzeti hagyományok és identitás iránt érzékenyebb, mert a lengyel alkotmánytervet író Rousseau és a nemzeti objektív szellemet épülő Herder korszerűbb hatásimpulzusaira nyitottabb ama felvilágosult irodalmi vezéreinkkel is, akik a nemzeti szellem felvilágosult feltöltekésését és modernizálódását maguk is szenvedélyesen sürgették, de a specifikumokra odafigyelésben inkább az organikus, szervezettebb fejlődés hívei voltak, mint a racionális szellemi erőszaké: Batsányival és Kármánnal. S ezért Kazinczy, minden megszerzett tekintélye ellenére nem lehetett 94 előtt vezérré egy olyan irodalmi életben, melynek társvezérei részben hívebben fejezték ki a kor magyar irodalmi és szellemi köztudatát, amikor az örömmel igenelt, de másodlagos értékeiben is nyaklók nélkül beáramló voltában már korántsem minden tekintetben helyeselt európai felvilágosodás és civilizálódás szintézisét akarták megteremteni a pozitív nemzeti hagyományokkal és érzésvilággal, másrészt korszerűbb, az európai felvilágosodás korának demokratikusabb impulzusaira érzékenyebb füllel igyekeztek a nemzeti szellem európai fölértékelődésével lépést tartani.

Ennek a programnak volt legmagasabb szintű tudatos kifejeződése Kármán A nemzet csinosodása című tanulmánya. Benne fejeződött ki a felvilágosodás nagy nyitási periódusának alapvető igenlése, de az az igény is, hogy az évszázados lemaradást rohamosan behozó, az európai szinthez forradalmi gyorsasággal felemelkedő magyarság *világnívó* táguló szemhatárát a megújulás *nemzeti* aspirációival összekösse, a nemzeti tudat hagyományos szintjét messze meghaladó modernizálódás után, az új, magasabb szintnek megfelelően helyreállítsa a nemzeti identitás tudatát. Talán egy kissé korán is jelentkezett ez a program; Kármán tanulmányának több részlete igazolja, mennyire tudatában volt ő a felemelkedés viszonylagosságának, az addig elért eredmények nagyon is korlátozott voltának; egy szellemi forradalom igényét máris organikus keretek közé terelni vajon nem utópikus szándék? A történelem 1794–95-ös fordulata azonban elsöpörte e kérdésfeltevés aktualitását magukkal a kérdést feltevőkkel együtt; a francia forradalom radikalizálódásától megriadt nemesség tömegei a Habsburg-házzal szövetségben a társadalmi haladással szemben kerültek defenzívába, s a megújuló Habsburg önkényuralmi kísérletekkel szemben a régi nemzeti identitás és bástyája, a nemesi alkotmány védőivé váltak. Így Kazinczy 1801-es szabadulásának időpontjában a magyar szellem fejlődése korábbi szakaszára visszaesett, ájult állapotában volt, a nyitás és az Európához való felemelkedés feltételei is megnehezültek a reakciós és abszolutisztikus cenzuraintézkedések következtében s az egyetemes kulturális, főleg politikai felemelkedés feltételének teljes hiányában Kazinczy egykor vitathatóan korszerű programja vált az egyedül korszerűvé: irodalmi nyelvünk európaivá tétele.

Mintája ismét a német irodalom volt; azzal a változással, hogy időközben a német irodalom vált-Európa vezető irodalmává, mely évtizedeken keresztül szállította a legkorszerűbb eszméket a kontinens korábbi vezető nemzeti irodalmi, az angol és francia számára is. S ez irodalmi eszmék politikai töltetűek is voltak; kifejezték, hogy az antikvitás példáján alakult európai emberi teljességeszményben háttérbe szorulóban van a közösségi embermegváltás Rousseau Társadalmi szerződése által megfogalmazott s a jakobinusok által a gyakorlatban is megkísérelt eszméje, mely spártai módon alávetette az egyént a közösségnek, s így ígért gyógyírt a polgári fejlődés kiváltotta elidegenedési jelenségek emberi nyomorúságára. Ezzel szemben viszont sajátos színezettel rehabilitálódott a felvilágosodás első nemzedékeinek liberális individualizmusa, az egyén minden oldalú kiteljesedését az esztétikai neveléstől várva. Schiller Esztétikai levelei a jakobinus diktatúra időszakában ezt a kiábrán-

dulásból fakadt utópiát fogalmazták meg s ettől kezdve egy évtizedre (kifejezve természetesen ezzel a német nyomorúságot, a szétagolt feudális német föld kiszolgáltatottságát a világtörténelmi jelentőségű európai eseményeknek) a politika helyett az esztétikai tudatformát helyezte a német fejlődés a tudatformák hierarchiájának csúcsára, a weimari klasszika és a korai romantika nemzedékének idejére. Hogy mennyire „kor” szerű ez az újfelfelvilágosult, a nemzeti szempontot az egyéninek s egyúttal az egyetemes európainak alárendelő álláspont, azt ne a goethei kozmopolitizmussal igazoljuk, mert az túl közismert. Az a Friedrich Schlegel, aki az 1810-es évek elején tartott bécsi előadásaiiban már a német nemzeti romantika egyik vezérékviselőjeként jelentkezik, egyúttal azonban a herderi szellemi-kulturális nacionalizmus toleranciájára és nyitottságára jellemző módon nagy érdeklődést mutat a Habsburg-birodalom egyes nemzeteinek sajátos kultúrája és irodalma iránt (s aki ezzel elő is mozdítja e nemzetek, többek között a magyarok nemzeti szellemének tudatosulását), a századforduló utáni években még a napóleoni birodalom székvárosában, Párizsban szerkeszti Europa című folyóiratát (a cím is mennyire szimptomatikus), grekomániájának klasszicista korszakában, 1795-ben pedig ezt írja A görög költészet tanulmányozásáról című írásában (megjelent 1797-ben): „Igaz, ha az egyes nemzetek sajátosságai különböznek is, az európai népek rendszere mégis feltűnően hasonló szellemet mutat a nyelvek, az alkotmányok, a szokások és az intézmények területén, korábbi idők sok helyütt megmaradt nyomaiban, kultúrájának hasonló jellegű és közös eredetét tekintve. Ehhez járul még egy közös, a pogány előidők minden szokásától és fogalmától eltérő vallás. Továbbá e rendkívül különös néptömb műveltsége oly bensőleg egybefonódik, annyira mélyen összefügg; részei bármi különfélék legyenek is; e műveltség a maga közös sajátosságaival annyira nyilvánvalóan közös célra tör, hogy aligha lehet másnak tekinteni, mint egy egésznek. Ami az egészre vonatkoztatva igaz, érvényes a részekre is; amiképpen a modern műveltség általában, úgy az újabb költészet is összefüggő egész... A modern költészet irányzatainak már kölcsönös befolyása is lényegi, benső összefüggésre utal. A tudományok újjászületése, reneszánsza óta a legnagyobb, a legműveltebb európai népek egymástól eltérő nemzeti költészetében állandó kölcsönös utánzás tanúi lehetünk. Mind az itáliai, mind a francia, mind az angol modernnek volt virágkora, amikor az egész művelt Európa ízlését despotikus módon ez az uralkodó modor határozta meg... Ez az európai közösség egyre inkább elmosza az eredeti népjellegek éles határait, és a végén szinte teljesen eltörli az ilyen választóvonalakat. A népjelleg helyére mindinkább egy általános európai szellem s jelleg lép és a modern népek sajátos poézisének története más és új oldaláról csupán egy folyamatot mutat: hogyan alakult át fokozatosan az eredeti jelleg a művészi műveltség későbbi karakterévé.” (August Wilhelm Schlegel és Friedrich Schlegel: Válogatott esztétikai írások. Bp. 1980. 129—130. Ford. Tandori Dezső.)

Az vitatható, hogy Kazinczy fogság utáni irodalomújtási programjának minden pontja egyaránt korszerű-e, de a schlegeli idézettel egybeeső lényege föltétlenül az. Ekkor még a szellemtörténeti pillanat az esztétikai korszak évtizedének eszményeie s Kazinczy, aki a börtön falai közt Winckelmann és a göttingai neohumanizmus görögségesszményének feltétlen hívévé vált, a klasszikus Goethe iránti rajongásával ennek az abszolút európai korszerűségnek a fokára jut el. Hogy ez éppúgy összefügg nála is a magyar állapotok mizériájával, mely csak az esztétikai embermegváltást teszi lehetővé, vagy legalábbis ígéri utópiájában, az természetes, s magától értetődő következménye a polgári forradalom eszményei és valósága közötti tragikus eltérésekből táplálkozó európai méretű kiábrándulásnak, illúzióvesztésnek. De a polgári fejlődés új, forradalmi szakasza által kiváltott dezillúzió következménye nem csupán a reakciós romantikába való fordulás lehet, hanem egy jó darabig inkább a felvilágosodásnak, mint a polgári fejlődés korábbi szakaszának eszményeire való konok ragaszkodás is, s ez még a korai romantika jó részére is jellemző, mint az utóbbi évtizedek nemzetközi szakirodalma igazolta. Kazinczy, mint a századforduló után a felvilágosodás első szakasza vezéregyéniségei közül az egyetlen nagy túlélt

(mert Bessenyei magányosan hallgat s csak az íróasztalfióknak ír, Batsányi kikerül a magyar irodalom világából, Kármán halott) megéri korábbi törekvéseinek újra korszerűvé válását s elég nyitott ahhoz, hogy még korszerűbb európai elméleti alapot szeressen hozzá a weimari klasszikúra való felzárkózásával. Így lesz a magyar irodalmi nyelvújítás mozgalmanak vezére.

S most nézzük a másik objektív feltételt, az egész magyar felvilágosodás korszakán végighúzó nyelvújítási törekvések sorozatát. A magyar közélet és tudományosság nyelve a XVIII. század folyamán visszalatinosodott, sőt nyugodtan állíthatjuk, hogy a szépirodalomban is jelentősebb a hazai újlatin költészet, mint a nemzeti nyelvű. Így a magyarországi felvilágosodás csiráit is inkább követhetők a hazai latinnyelvűség maradványaiban, mint a magyarokban; hisz az európai tudományosság nagy felvilágosult művei közül is sok született még a tudományosság internacionális nyelvein, a latinon s az újkor latinján, a francián.

A nemzeti szellem megújulásának aspirációi azonban mégis európai példákra követelik meg a nemzeti nyelv megújítását. Ennek igényében a kor magyar írói és gondolkodói egyetértettek; csak lehetséges újtaira vonatkozólag voltak nézeteltérések közöttük. A századforduló előtt a fő hangsúlyt a nyelvújításnak a szélesebb értelme kapta, amiben mindnyájan egyek voltak: a tudományok és a közélet nyelvének magyarítása. Ezt már Bessenyei megfogalmazta s ezt vallotta a Kazinczy-féle neológia nagy botránykövének számító 1796-os debreceni grammatika is, a felvilágosodás első korszaka nyelvi törekvéseinek összegezője. Természetesen az időmértékes verselés meghonosításával együttjáró prozódiai viták és a nagy fordításprogram felvetették az irodalom nyelvének megújítási igényét is, a szókinccs gazdagításán kívül finomítása, a meglevő hosszú szavak megnyesegetése útján, vagy a fejlettebb idegen irodalmak fordulatainak, stilisztikájának átültetése igényével, s e kérdések körül már igen éles viták folytak íróink között. A közélet nyelvének megújítását sokan (például Barczafalvi Szabó Dávid) radikális purizmussal, a nemzetközi műszavak gyökeres kiirtásával és gyökértelen magyar szavak tömegének megalkotásával képzelték el. Kazinczy, akí ugyan Batsányival együtt a szoros fordítás híve volt, de ő maga nem is fordítót túl szorosan, sőt Bácsmegeyeyjét a kor szokásainak megfelelően adaptálta, német környezetéből magyarba helyezte s meglehetősen szabadon kezelte, megtartotta a társasági élet nemzetközi nyelvi fordulatait és Barczafalvi Szigvártfordítását (egy német szentimentális regény átültetése) igen élesen bírálta a kassai Magyar Museumban, amiért szórakoztatásra szolgáló művet az érthetetlen szavak tömegének ballasztjával nehezít meg. Később is ellenfele maradt a purizmusnak, de ez nem lehet alapja az ortológia és neológia megkülönböztetésének, mivel a debreceni grammatika és Verseghy, a kazinczyánus neológia későbbi nagy ellenfele is ellensége volt a purizmusnak. A közélet és a tudományok nyelvének megújítása a századforduló után is fő tendencia maradt, sőt továbbélt a reformkor évtizedeiig. Amiben viszont a Kazinczy-féle neológia, nyelvújítás szembekerült az úgynevezett ortológusokkal, nyelvújítása ellenfeleivel, az más volt. Az ortológusok a szélesebb értelemben véve maguk is többnyire szerencsés nyelvújítók voltak, akik rengeteg új szóval gazdagították nyelvünk szótári szókészletét. Két dologban azonban igen élesen szemben álltak Kazinczyval és táborával. Az egyik vitapont a német klasszikusokat, különösen Klopstockot és Wielandot is szembeállította már a normatív igényű grammatikusokkal: az a hit, hogy a nagy íróegyniségnek joga van a nyelv önkényes fejlesztéséhez, az eddig kialakult grammatikai normák felrúgásához, ha az ízlés és a szépség igénye ezt követeli. Nem véletlen, hogy ebben a vitapontban Kazinczyék is elsősorban a grammatikusokkal álltak szemben s a velük szemben álló vagy velük nem mindenben egyetértő, de a divatos zsenikultusszal valamilyen módon kapcsolatba jutó szépírók itt nem álltak túl élesen velük szemben. A másik alapvető vitakérdés azonban, mely pedig az elsövel is szorosán összefüggött, a más gondolkodású szépírókat is egyesítette velük szemben. Ennek lényege az volt, hogy a magyar nyelvteni gondolkodás nagy fellendülési korszakának legnagyobb (bár egymással is élesen vitázó) nyelvtudásai európai példákra, de velük azonos színvonalon kidolgoz-

ták a magyar nyelv törvényeit s közel jutottak nyelvünk keleti eredetének tisztázásához. A politikában is fölerősödött elzárkózási kísérletekkel, az extra Hungariam non est vita életérzésével egy időben a magyar nyelv és vele együtt az etnikum keleti sajátosságainak hangsúlyozása erős féket jelentett a nyugatos felzárkózást törekvések ellenében, bár európai értelemben aligha nevezhető abszolút korszerűtlennek, hisz joggal hivatkozott Herder nyelvszellem-elméletére s rövidesen ő bizonyult a korszerűbbnek, amikor Európa-szerte a nemzeti romantikák kerekednek felül. Az utókor nyelvtudománya által igazolt tudományosság is az ő oldalán van, míg Kazinczyék neológijának elméleti alapja az uralkodó nyelvészeti álláspont szerint meglehetősen dilettáns izű. A Kazinczy által is sok helyütt kifejtett elméleti alapot legösszefüggőbben s a legnagyobb elméleti igénytel Kőlcsey fejtette ki egy 1815-ös levelében. Eszerint a magyar nyelv konstrukciója (vagyis rendszere) még nem szilárdult meg, természete viszont az úgynevezett inverziós nyelvekével, a latinnal és a némettel rökön, s ezért ezek mintájára nyugodtan szabad megújítani. A Schlegeltől idézett s az utóbbi fél évszázad nyelvészeti írói közül elsősorban Henrik Becker által képviselt felfogás (Sprachbund) rokon ezzel, hangsúlyozza az európai népek nyelvközösségét minden eltérő kezdet ellenére, nem véletlen, hogy nyelvészeink általában élesen vitatják Becker álláspontját. Adott gondolatmenetünkön belül nem is vállalkozhatunk arra, hogy e vitatott kérdésben igazságot osszunk; inkább hajlunk arra, hogy — bármily bosszantónak is tűnik — a tudományellenes álláspont korszerűségét hangsúlyozzuk.

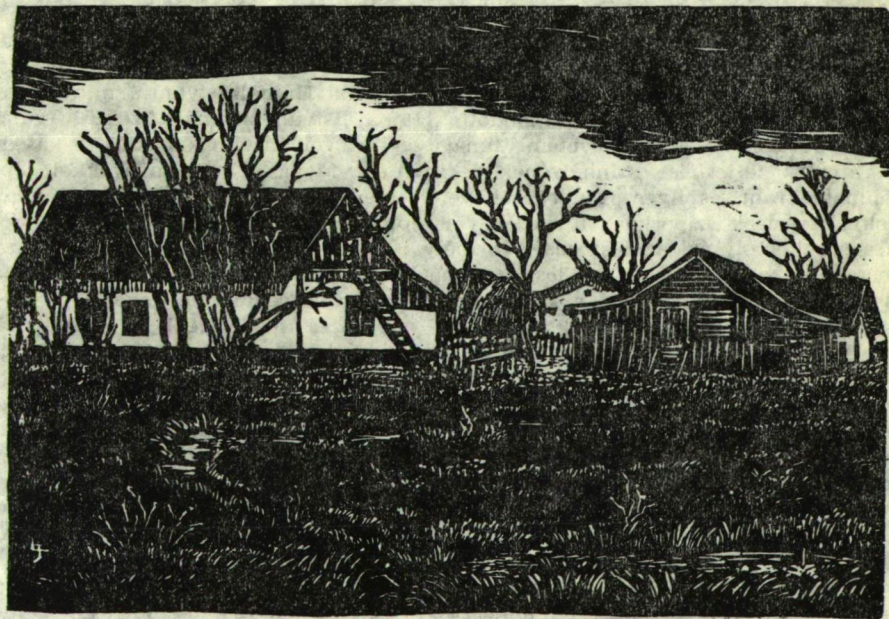
A magyar fejlődés visszavettségének adott állapotában ugyanis körülbelül egy évtized idejére Kazinczyéké volt a szükségszerű, a nyelv- és irodalomfejlesztést előrelendítő álláspont, talán épp azért, mert tudományos alaposság híján a hályogkóvács merészségével mertek nyúlni rendkívül szükséges műtéthez. Tudományos paradoxonnak tűnik, hogy humán tudományaink ma már nélkülözhetetlen szakaszainak legtöbb nyelvújításkori származékát annak a Kazinczy táborához tartozó és lelkes kiadói tevékenységet folytató Helmeuczynak köszönhetjük, aki Bierbrauernek és német anyanyelvűnek született, szavai többsége pedig az utólagos tudományos mércén hajmerezstőnek bizonyul, mégsem tudnánk nélkülük elképzelni sem nyelvünket. Az ortológusok viszont akkor akarták megfékezni a nyelvszellem nevében rohamos nyelvfejlődésünket, amikor irodalmi nyelvünk állapota még kezdetleges, nem konzerválásra méltó volt. Kazinczy saját ügyének nagy diadalaként könyvelte el, hogy legnagyobb és legkövetkezetesebb elvi ellenfelei is újítottak s használták az újítás szavait. De csak részben volt igaza; épp a nyelvújításkor táborverései mosták el azt az igazságot, hogy az ortológusok maguk is nyelvújítók voltak s csupán az önkényes és idegenes nyelvújításnak vetettek gátat, míg a herderi nyelvszellem-felfogás jegyében magától értetődőnek tekintették az organikus nyelvfejlődést, csak a nyelvi revolúciót, a nyelvet természetéből kivetkeztető rohanást elleneztek. Így amit elfogadtak Kazinczy programjából, az valójában nem Kazinczyé volt, hanem a sajátjuk; Kazinczy nyelvi revolúciójának korszerűségét pedig azon lehet lemérni, hogy meddig tudtak vele együttthaladni a kor szellemi elitjének leghetségesebbjei, egy Berzsenyi, egy Kőlcsey, egy Szemere. S ez az időszak körülbelül az 1810-es évek közepéig tartott, azután fokozatosan elhidegültek tőle, hogy 1817-ben különböző okok miatt, de hátat fordítsanak neki.

A szubjektív összetevők közé tartozott kevésbé eredeti tehetsége, mely már fogás előtt is főleg fordítói tevékenységre kárhóztatta. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy a fiatal tehetségek is oly hamar elfordultak tőle. Az irodalmi szubjektumát meghatározó másik forrás, a klasszikus ókor és az európai klasszikus irodalmi korok tisztelete ugyanis ezt nem határozhatta meg. Klasszicizáló, az egykor a görög irodalom, majd a nyomán és mintájára az európaiság szintjére felemelkedő minden nemzeti irodalom tudatát csak a retorikai-poétikai-stilisztikai normatív rendszer követelményei s a tekintetbevetélükkel született nagy műalkotások imitációja befolyásolta, de minden nagy európai klasszicista irodalom megegyezik abban, hogy nem volt fordításirodalom. Kazinczy fordításainak többsége már csak akkor jelent meg,

a tízes évek közepén, amikor már nem hathatott igazán s így stílusdifferenciáló hatását nem fejthette ki. Amit sikerült elérnie, azt nagy felháborodást és Mondolatokat kiváltó levelezésének, kritikáinak és szatirikus-támadó jellegű gondolati költészetének köszönheti. Az az irodalmi eszmény, amelyhez hozzá akarta fejleszteni kora magyar irodalmát, az esztétikai evtüzed nagyjai által új szentesítést nyerhetett, de alapjában már erősen kikezdte a romantika szelleme. Kazinczy hitt abban, hogy a humanista korszakban kialakult nagy szellemi közvetítő rendszer normái örökérvényűek, hogy meghatározott témák és feladatok meghatározott műfajt s a neki megfelelő stíluszintet és -árnyalatot követelnek meg, s ezért, mint ahogy legtisztább tudatossággal a nyelvújítási harcait lezáró Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél című 1819-es tanulmányában fejti ki, a témához és műfajhoz illő stíluszintek és árnyalatok élesen elválasztott, differenciált rendszerének kialakítására tört, ebben sem különbözve korá nyelvészeitől, hisz Révai Magyar Tollja ugyanezt a stilisztikai eszményt képviseli. Tehát itt is érvényesül civilizáló, a hagyományos poétai dikció követelményeit beteljesítő törekvése, ismét a korszerű romantikus összeolvasztó tendenciák ellenében; de megint azt kell mondani, hogy ahhoz, hogy egy nemzeti romantika kellő színvonalú műveket teremthessen, kellő színvonalon áshassa alá a poétai dikció hagyományos törvényeit, ahhoz előbb végbe kell mennie az adott nemzeti irodalomban a civilizálódásnak, a poétai dikció kialakulásának. S ezt a nélkülözhetetlen láncszemet sikerült Kazinczy mozgalmának megteremtenie. Hogy ez süketté tette bizonyos szépségek iránt, melyek nem „szabályosak”, az kétségtelen; s e látásmód nyűgétől még legtehetségesebb tanítványainak és híveinek is nehéz volt elszakadnia. Ez a „kazinczyánusság” riasztotta el Kazinczy táborától Berzsenyit, amikor elolvasta az akkor még nagyon tanítvány Kölcsey bírálatát verseiről 1817-ben; ez vitte őt el látszólag a romantika programjának elfogadásáig 1825-ben, a Kölcsey recenziójára írt Észrevételekben, de hogy milyen nehéz volt e több évezredes irodalmi eszménynek nemcsak a nyűgétől, hanem a varázsától is megszabadulni, azt épp az ő további fejlődése, Poéta Harmonistika című esztétikai írása bizonyítja egyértelmű klasszicizmus- és görögéseszményítésével. S ez a nyűgöző irodalomszemlélet ugyanakkor elég rugalmas és tágkeblű is tudott lenni; Kölcsey megértése Csokonai münépdalai iránt, azok népies stílusa iránt nem valami korai romantikus jellegű szimpátia jelentkezése, hanem jellegzetes kazinczyánus felfogás, mely olyan műfajokban, melyek az alantabb stíluszint szavait nemcsak megengedik, de meg is követelik, nagyon helyénvalónak találja jelentkezésüket, s csak a fentebb stílust követelő ódából, eposzból és tragédiából átkozza ki őket. Ismeretes Lessing csodálata a Baltikum népeinek népköltésze iránt; de ebben sem kell preromantikát keresni, mint Kazinczy és Kölcsey örömében sem Csokonai népdalköltésze fölött, miközben rendkívül következetesen utasították el népiességnek provinciális vonásait. Kétségtelen, hogy nyűg ez is, melyen a magyar irodalom fejlődése rendkívül gyorsan túllép, csak Kazinczy képtelen már a továbblépésre; de kicsoda emelkedése ez irodalmunknak, hogy a felvilágosodás első szakaszának mindenhonnan beáramló műfaj- és stíluslektikájával szemben, ha szellemtörténetileg az utolsó pillanatban is, a klasszikus európai hagyományok tiszta ízléséhez és művészet kategóriáihoz szoktatja a magyar irodalmi életet.

Elhez jótékony korlátoltságra is szükség volt. Kazinczy Goethe klasszicizmusából még elég sokat képes volt befogadni, főleg az esztétikum legmagasabb rendűségének, az esztétikai religiónak hitét. De a goethei klasszicizmus igazi magasságaihoz és modernségéhez való felemelkedésben már akadályozta iskolás elfogultságokat is hordozó szemlélete. A romantikának és a nemzeti eredetiségnek feltámadó szellemét pedig már nem tudta befogadni; ezért fordultak el tőle tanítványai és barátai; ezért pártolták át a kazinczyánus humanista nyelvesszmény táborából a nemzeti nyelvessel szembe fordultak idegenes nyelvújításával, mert elfogadva a magyar szellem sajátos voltáról s nyelvünk törvényeiről szóló felfogásokat, a modern európai szellem lényegének adaptálásához változatlanul ragaszkodva, nyelvünket mégis saját forrásaiból akarták megújítani. S ha a Kazinczy-féle

ízlésújítás eredményei sokáig is hatottak rájuk (különösen az almanachlira nem túl szerencsés divatjában), épp az írói szabadság kazinczyánus eszményét beteljesítve, de a kazinczyánus rendszernek e szabadságot gátló klasszicista korlátain fokozatosan túllépve olyan irányt adtak a magyar irodalom fejlődésének, mely, megintcsak európai, de legfrissebb korszerűségű romantikus irodalmi hullámok hatása alatt, létrehozta a magyar nemzeti romantika irodalmát, elsősorban Vörösmarty költészetét. De a húszas évek feltámadó nemzeti szelleme már idegen volt Kazinczy számára; képviselőivel egyre-másra konfliktusba került, élete végén még az öt annyira tisztelő Bajza—Toldy nemzedékkel is. S a Németh László-i ellenérzés lényege a „nagy hibbantóról”, irodalmunk és nyelvünk fejlődésének kisiklatójáról már ebben az évtizedben feltűnik a kazinczyánus irodalomtörténetírás által diszkvalifikált Döbrenteinél, a nyelvújítás évtizede Kazinczyjának egyik leghívebb munkatársánál S azóta is kétféle típusa van Kazinczy értésének és értékelésének; az urbánus típusú, teljesen kazinczyánus és a népiesebb, nemzetibb eszményeket szembeszegező, többé-kevésbé elítélő. Pedig jobb korának feltételei közt szemlélni, meglátni programjának időleges s csak néhány korlással bíró időszerűségét s azt, hogy a rohamosan európai szintre emelkedett magyarság újraéledő s a romantikussá vált európai környezet által is támogatott kármáni igénye, az új és magasabb szintű identitás megteremtésének igénye tette időszerűtlenné az erre már érzéketlen s egykori programjához mereven ragaszkodó Kazinczyt. S ahogy nemzeti fejlődésünk akadályoztatásának történelmi korszakai után, halála óta is, újra és újra szükség volt kazinczyas merészségű nyitottságra, a meglódult európai fejlődés gyorsított utolérésére, ugyanúgy törvényszerűen eljötték a meggazdagult önmagunk azonossága magasabb rendű helyreállításának hullámai is; a kettő nem kizárja, hanem kiegészíti egymást, abszolút és időfölötti igazságra tehát egyik sem tarthat igényt.

IMRE LAJOS METSZETE